

* * *

In given article historico-philosophical aspects of ancient religious beliefs and custom, to Islam and also

features of religious consciousness In Kazakhstan are considered.

Ә.А. Құранбек, А.Ә. Рыскиева

РӘМІЗ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДӘСТҮР

Әдетте, мәдениеттің маңызды ерекшелігіне адамның абстрактілі болмысымен қатар, әлеуметтік болмысын да жатқызамыз. Мәдениеттің субъектісі жеке адам емес екені белгілі, ол барлық жекеліктердің жиынтығы, яғни, өзара бірлікте анықталатын тарихи және әлеуметтік тұтастық. Ал, құндылық пен мән-мағына категорияларын мәдениет негіздерін анықтайтын алғышарт деп айтамыз. Рәміз ұғымын кең мағынада алып қарасақ, оның сан алуан мәдени шығармашылық тәсілдерін қамтитындығын көруге болады. Жалпы мәдениет тарихында кез келген объектінің өзіндік рәміздік сипаты анықталмаған болса, оның семиотикалық жүйесі толық танылмайтындығы айқын. Құндылықтар мен мағыналардың сан алуан көріністеріне назар аударсақ, рәміз мәдениеттің шынайы өмір сүруінде рәмізділіктің терең деңгейін ашып, олардың әрқайсысы қоғамдық сананың формасында философиялық, құқықтық, адамгершілік, көркемдік-эстетикалық, діни-эпсаналық, ғылыми және т.б. рәміздердің көрінісіне сәйкес келеді.

Рәміз ұғымын зерттеу барысында біз оны бірқатар салаларға бөліп қарастырамыз. Атап айтсақ, олар: мәдени-философиялық, психологиялық, тарихи, лингвистикалық бағыттар. Алдымен, рәмізді бастапқы мағынасы басқа бір мазмұнға түр беруде пайдаланатын белгі ретінде қарастыратын бірінші бағытты қарастырайық. Осыған орай, А.А. Ивиннің «барлық қоғам мен табиғат – әлемнің идеалды, теориялық рәмізі. Әрбір зат өзінің емес, басқа жеке заттың рәмізі болып саналады» деген ойын келтіруге болады. Рәміз ұғымының әлеуметтік-мәдени табиғаты философиялық зерделеуде маңызды қызмет атқарады. Рәміз өзінің әрбір деңгейінде және қандай салада болмасын, өз табиғатын ерекше кейіптермен бейнелейді. Олардың бір-бірінен айырмашылықтары болса да, жеке алғанда бір нәрсе туралы белгі беріп, өзіндік болмысын нақты және басқа қырынан көрсетуімен қатар өз мәнінде қала отырып, адамның ғұмырлық іс-әрекетінің жасырын, құпия мәнге толы іргелі құндылықтарын, мұраттары мен идеяларын бейнелі түрде жүзеге асырады.

Негізінен алғанда, рәміздік мәнге ие

сөздердің табиғаты ерекше болып келеді. Бұл ерекшелік, яғни рәміз-сөздердің танымдық, ұлттық-мәдени мағыналары сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға беруімен, әлемнің тілдік бейнесімен тығыз байланысты. Әр халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасын, дүниетанымы мен рухани тәжірибесін, тарихы мен мәдениетін хәм әлеуметтік, саяси, қоғамдық тіршілігінің факторларын ескеріп, назарға ала отырып, сол халыққа тиесілі рәміздердің табиғатын ашуға болады. Адамзат тіршілігі барысындағы мәдениеттің қызметі мен дамуына себепші болатын маңызды құндылықтар мен мән-мағыналар, идеялар мен мұраттар рәміздер арқылы көрініс тауып, рәміз мәдениеттің терең рухани қабатын өз бойынан өткізіп, таңбалық-тілдік көріністің барлық жиынтығының орталық анықтауыш құрылымы болып қалыптасады. Олай болса, рәміздің мәдениет аясындағы қызметі ғалам мен адамды тануға себепші болатын, әлем бейнесін өзгертуге қабілетті адамның ойлау жүйесін бейнелейді. Мәдениет пен рәмізге қатысты А.Я. Гуревич «мәдениеттің әмбебапты категориялары өзінің жаратылысында барлық құбылысты қамтиды. Бұл, сонымен қатар, адам санасын анықтайтын категориялар. Біз мұнда кеңістік пен уақыт, өзгеріс пен себептілік, тағдыр, сан, түйсіктің жоғары сезімге қатынасы, жалқылық мен жалпылыққа қатысы секілді шындықтың ұғымы мен формасын қабылдауы туралы айтып отырмыз» – дей келе категорияларды мәдениеттің маңызды семантикалық «инвентарь» бөлігін құрушы ретінде қарастырады. Мәдениеттің бұл әмбебапты категорияларын А.Я. Гуревич «ғарыштық категориялар» деп атайды. Ол мәдени рәміздерге қатысты былайша ой тұжырымдайды: «рәміз субъективті тұрғыда емес, объективті жалпы мағыналы болып келеді. Әлемді танудың бірден-бір жолы рәміздерде және олардың терең мағынасында жатыр» [1]. Демек, біз мәдениеттің сан алуан ақпараттар жиынтығын бойына сақтайтын рәміздік жүйелерді әлеуметтік-мәдени құбылыстардағы тарихи үрдістердің мәнін ашудың «кілті», заттың субстанциялық негізі болатын танымдық категория деп айтамыз.

Рәмізді мәдениеттің семиотикасы тұрғысында сараптаған Ю.М. Лотманның пікірінше «мәдениет тарихының барлық материалды әлеуметтік кодтар жүйесі мен ауқымды ақпараттар тұрғысынан талдануы мүмкін, яғни бұл ақпараттар белгілерде бейнеленіп, оны ұжым санасына жеткізуге мүмкіндік береді» – дейді [2]. Осы тұрғыдан, рәміз әлеуметтік кодтың маңызды факторы бола отырып, әлеуметтік-мәдени мұраларды жинақтаушы, сақтаушы және жеткізуші болып табылатындығы даусыз. Яғни, Ю.М. Лотманның ой желісімен пайымдасақ «рәміз мәдениеттің жадысы» деген идеяға саяды. Рәміздерді түсінуде әр түрлі түзілістер мен қосылыстар нәтижесінде ортақ көзқарастар арнасы қалыптасуы мүмкін. Десек те, кеңістік пен уақыт аясындағы ұлттық мәдениеттерге – өзіндік идентификациясының өзегі мен ұйытқысы болатын ұлттық рәміздер тән екендігін айтуымыз қажет. Бұл рәміздер ұлттың өзіндік бет бейнесін көрсетеді, бітім-болмысын айқындайды, дүниені тануы мен дүниеге деген көзқарастар жиынтығының астарын ашып береді, мәдени ғаламының сыр-сипатын айшықтайды. Ойымызды түйіндесек, мәдениеттің рухани біртұтастық табиғаты, ішкі ділдік өзегін құрайтын бұл рәміздерсіз ұлттың өзіндік сәйкестігі, бірегейлігі анықталмайды.

Рәміздердің басты ерекшелігі – архетипті негізі мен бейнелігінде, әмбебаптылығы мен терең мағынаға толы астарлы мән-мазмұн, ұлттық мәдени сипатында көрінеді. Көптеген зерттеушілер рәміздердің көпмағыналылығын, сан алуан мазмұннан тұратындығын тілге тиек етеді. Біздің пікіріміз бойынша, рәміздің көпмағына беруі – қандай да бір халықтың, болмаса сол мәдениет кеңістігі аясындағы зерттеушінің жасампаздығының нәтижесі болып табылады. Демек, кез келген рәмізге белгілі бір мәдениетте қабылданған және қолданылатын мағына тән, ал оның келесі бір мәні тек арнайы бір кеңмәтінде ғана ерекше мазмұнға ие болады.

Рәміздің басты белгілерінің ішінде архетиптілік (гректің *arche* – алғашқы және *typos* – бейнелер; алғашқы бейнелер, түрлер») мәдениетте маңызды орын алады. Рәміздерде ұдайы архаикалық мән болады. Әрбір мәдениет архаиканың қызметін атқаратын мәтіндер қабатын қажет етеді. Онда белгілі бір кезеңнің әлеуметтік жағдайы, тарихи уақыты, дүниетанымы, қоғам мен мәдениетінің даму деңгейі сипатталып келуі мүмкін. Алдында біз ерекше мазмұнды, кең көлемді мәтіндерді қысқа да нұсқа түрде сақтап жеткізу рәмізге ғана тән деп айтқан болатынбыз. Демек, рәміздің осы бір маңызды қасиеті оның ұлттық сипатын танытады. Дегенмен жаңа рәміздер қазіргі уақытта да түзіледі, өйткені адамзат дамуының

өзі рәміздік сананың тереңде жатқан құрылымдарымен, ежелгі кескіндерімен, архетиптермен байланысты болып, кейбірі трансформацияға ұшырауы мүмкін. Жаңа кезең жаңа рәміздерді, жаңаша ойлауды өмірге алып келетіндігі айқын мәселе. Бұл адамзат әлемінің даму заңдылығы. Бірақ, сонымен бірге Лотманның сөзімен келтірсек, рәміз мәдениеттің белгілі синхронды кесіндісіне тиесілі емес, ол әрқашан да мәдениет қабақтарын тігінен бойлап жатады. Рәміздің тарихилығы да, мәдениет жадысы болуы да осыдан көрініс табады. Осы орайда, К.Г. Юнг архетипті «өзінің негізгі құрылымын өзгертпей, кейбір тұстары ғана өзгеріске ұшырауы мүмкін таным-түсініктердің пайда болу бағыты» деп анықтайды [3].

Рәміздердің архетиптілігі көбінесе өзінің ішкі мағынасын, қасиеті мен ұлттық сипатын, яғни ұлттық мәдениеттің белгісін жоймастан, мәдениет ақпараттарын жинақтап, нақтылап, ертеңгі күнге, келешекке жеткізуімен, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруымен айқындалады. Ол тұтас ұлттың дүниетанымынан хабар беретін ғаламның тылсым-тілдік бейнесі, күрделі әрі әмбебапты категория. Сонымен, рәміздің табиғи тамыры тереңге кеткен, ықылым заманғы аңыз-әпсаналарымыз бен сан ғасырлық тарихымызға ұласар мәдени ықшамдалған мәтін бола алатындығы дау тудырмайды.

Бұл ретте А. Голан ежелгі рәміздердің негізгі мағынасын анықтау алғашқы бейнелерді түсінуге жол ашады деп анықтап, «культтік рәміз – мәдениеттің тұрақты элементі..., рәміздер кейбір өзгерістерге ғана ұшырап, ал кейде ешбір өзгерместен ғасырлар бойы сақталады. Рәмізде халықтың рухани мәдениетінің терең қатпарлары көрініс тапқан» – деп сипаттайды.

Рәміз мәдениеттің өзегі ретінде жалпылықтың, мағына, құбылыс идеясының жиынтығы болып бейнеленеді. Белгілі нәрселерді сипаттай отырып, рәміз басқа құбылыстарды меңзейді. Мұндай кеңмәтінде ол сакралдылықты бейнелейді. Сакралды рәміздердің түпнегізінде діннің тұрғандығы дау тудырмас қағида болып тұр. Негізгі діни рәміз, архаикалық немесе қазіргі кездегі образ, ым-ишара, құрбан болған объект, қасиетті салт-жоралар адамзат өмірінде күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жойған жоқ. Мұндай рәмізге адамзаттың сан ғасырлық тәжірибесі шоғырландығы еске түседі.

Э. Кассирер рәміздік формалардың қалыптасуының мифтік стадиясының маңыздылығын көрсете келе: «миф – шәлкестік пен жағдайлардың өнімі емес. Онда форма қалыптастырудың барлық айрықша көріністерінде пайда болатын өз алдына жеке іргелі заңдары әрекет етеді. Көркем шығармашылық саласында бұл

анығырақ байқалады, сезімділіктің эстетикалық формасын қабылдау біздің өзіміздің форманың негізгі элементтерін жасауымыздың нәтижесінде ғана мүмкін болып отыр» – деп жазады [4]. Архаикалық қоғамда ұжымдық тәжірибенің мәліметін сақтап қалуда қатынастың жалғыз тәсілі салт-жоралар мен сөз, миф болды. Отандық зерттеуші-ғалым Серікбол Қондыбайдың пікірінше «біз мынау жалған дүниені тек рәміздер арқылы ғана кескіндей аламыз, өйткені шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, оның қандай материалдан және қандай жолмен пайда болғанын да, Жаратушы иенің оны қалай жасағанын да шын мәнінде көре, біле, тани алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын да пенделерге түсіндірудің ең қарапайым да универсал жолы рәміз арқылы кескіндеу болмақ. Мифология дегеніміз де – рәміздер» – деп түйіндейді [5]. Салт-жораларда, әдет-ғұрып, рәсімдерде қоғам өмірінің, адам ғұмыр-тіршілігінің барлық негізгі сәттері бейнеленеді. Осыған қатысты біз рәміздерді мәдени құбылыстардың кілті, рухани және материалдық мәдениеттің қалыптасуына қатысатын, мәдени ескерткіштерді өз бойына сақтайтын күш деп айтамыз. Ал рәміздердің мұндағы басты ерекшелігіне келетін болсақ – рәміздік белгілер өздерінің алғашқы мәдени коннотациясын сақтай отырып, өз аясында мәдениеттің қазіргі кезге дейін жалғасуын қамтамасыз етеді. Бұл жерде біз мындаған жылдық тарихы бар, дүниеге деген көзқарасы мен өмір сүру салты бейнеленген жазба ескерткіштерді айтуымызға болады. Жазба мәдениет үлгілеріндегі мәтіндер рәміздерге арқа сүйейді. Түркі космогониясындағы әлемнің үш сатыдан тұратын үлгісі – дүниетанымның әмбебап рәміздік белгісі. Жоғарыдағы көк аспан мен жер асты әлеміне қатысты байырғы космогендік концепция – барлық халықтарға ортақ дүниетанымдық құбылыс.

Ұлттың рухани байлығының көрінісі материалдық және рухани мәдениеттің туындылары екені даусыз. Сонда, рәміз тілі мәдени-әлеуметтік харекеттердің объективті және субъективті факторларымен қоса ұлттық сана-сезімді анықтайтын үрдіс болып саналады. «Құрылымдық антропология» еңбегінде мәдениетті түсінудің екі маңызды, әрі шартты бағытын бөліп көрсеткен философ антрополог К. Леви-Стросс мәдениет дегеніміз ең алдымен, тіл, өнер, ғылым, дін, дәстүр, неке қағидалары, салт секілді ұлт тудырған тұрақты рәміздер жүйесі. Ал, адамның белгілі бір мәдениетке қатынасы осы рәміздерге деген қатынасымен анықталады дейді. Оның тұжырымдауынша, символизм мен мәдениет бірмағыналы ұғымдар. Олар тікелей тәжірибеде емес, «трансцендент-

тік», яғни, рәміздік қатынаста құрылу қажет. Ғалым пікірінше, әлеуметтік-мәдени әлем, ең алдымен, рәміздер әлемі. Әрбір мәдениет – рәміздік жүйелердің жиынтығы болып табылады. Мұндай рәміздік жүйелер қоғамда өлшеусіз деңгейде болып, дамудың түрлі жағдайында сипатталады. Мәдени-әлеуметтік рәміздер жалпы семиотикалық тұрғыда адам мен әлем арасындағы қарым-қатынас тұрғысынан түсіндірілсе, архетиптік сипаттағы мәдени рәміздер өз бойларына қашанда құпиялықты жасырады. Оның астарында кодтық-мағыналық негізге сүйенген мәдени-этикалық дәстүр сақталады.

Ю.М. Лотманның анықтамасына және жүгінсек рәміз ешқашан белгілі бір мәдениет кезеңіне тән емес, ол әрқашан бұл өткелден өтіп, өткеннен келешекке сапар шегеді, басқаша айтсақ, рәміз мәдениеттің тұрақты элементі. Ғалым рәмізді мәдениетке тән қалыпты құбылыс деп таниды. Сонымен, мәдени рәміздер ұлттық дүниетанымды бейнелеп, тілімізде вербальданған қалыпта қолданыс табады.

Рәміздік ұғым кең мағынада белгілі бір мазмұнды басқаша таңбалық формада бейнелеу деп түсініледі. Бұл орайда ол кодтау үдерісімен сәйкес келеді. Ал, тар мағынасындағы рәміздік мән дегеніміз жалпыланған мәнді, дерексіз мазмұнды көрнекті модель, сезімдік бейне арқылы беру. Сөйтіп, ол негізінен танымның «ішкі тектерін» яғни, жасампаздық жақтарын сипаттайды. Ағылшын этнографы В. Тэрнер рәміздің теориялық мәселелеріне байланысты келелі тұжырымдар жасай отырып, былай дейді: «Мәдениет өз аясында рәміздік негізді бейнелейді және рәміздің бір-бірімен астасуы тек қана табиғи орта туралы хабар бермей, сонымен бірге этникалық, эстетикалық ұғым-түсінік, тәрбие жайында бай мәлімет берерліктей қойма, мол ақпараттар қазынасы» [6]. Рәміздер мен таңбалардың көмегімен мәдениеттің салт-дәстүрлік кеңістігі қалыптасады. Әдет-ғұрыппен миф алғашқы функционалдық және дискурсивті формалардың рәміздік құрылымы болып табылады. В. Тэрнер салт-дәстүрді халықтардың жалпы рәміздік құндылықтары мен өмірлік өлшемдері деп санайды.

Сонымен қатар, «абстрактілік-рәміздік концептер – адам санасындағы негізгі ұғымдардың таңбалық көрінісі. Оны белгілі бір «идея деп те тануға болады... Сөздердің белгілі бір таңбаға негізделуінің тамыры, тілде бар әр таңбаның болмыстық, сандық, кеңістіктік, мезгілдік, сапалық т.б. сипаттардың белгіленуінен байқалады. Тілдегі абстрактілік-рәміздік концептер туралы болжам аталған категориялардан басқа – қарама-қарсылық, ұқсастық, теңеу, жалпылау т.б. санадағы психикалық құбы-

лыстармен байланысы бар. Сөздердің табиғатын дұрыс тану тіліміздің болмысы мен тарихын бағамдауға да ғылыми-әдістемелік негіз бола алады. Осы тұрғыда, рәміздің объективті сипаты адам өмірінің мәнінің – идея, сөз бен заттық көріністің қосылуында айқындалатындығын айтсақ болады. Адам кеңістігінің тылсым сыры мен парасатты ғалам ретінде ашылуының бастапқы негізі сөзде, есімде паш етіліп, дүниеге, затқа ат қоюда көрінеді.

Рәміз туралы қазіргі заманғы зерттеулер Э. Кассирер, А. Лосев, Ю. Лотман, С. Лангер, М. Мамардашвили мен А. Пятигорский еңбектерінде негізделген. Бұл зерттеулер бойынша рухани саладағы рәміздер адам қызметінің объектісі мен оның қажетті алғышарты болып есептеледі. Адам іс-әрекет нәтижесінде рәміздік тұрғыда өз санасына ықпал етеді, рәміздердің негізінде жеке қызметін мақсатқа бағыттайды. Егер физикалық заттар адамның қоршаған болмысына тікелей қажеттілігін көрсетсе, рәміздер бұл қажеттіліктерді іске асырудың шешімін табуын оңайлатады. Мұнда, рәміздер мәдениет әлемінің аясында жүзеге асып, адам санасының дүниені қабылдауындағы қарым-қатынасы мен іс-әрекет тәжірибесінде бекітілген ішкі мәдени бірлікте дамиды. Мәдениеттің ең басты жетістігі адамды тұлға ретінде қалыптастыруында көрінеді. Ал, мәдениеттің субъектісі ретінде адам өзінің қызметінде рухани және өнегелік құндылықтарға сүйенеді. Танымал философ В.С. Библердің пікірі бойынша адам мәдениетте Тәңірі іспеттес, сондай-ақ, ол жеке болмысында дыбысқа, сөзге, пластикалық-көркем бейнелерге, рәміздерге назар аударады. Мәдениет құндылықтар жүйесінен құралса, ал, адамзат өз кезегінде өзінің жасампаз қызметінің үрдісінде рәміздік көріністерді қамтиды. Ол адамның жеке және әлеуметтік тәртібін реттеп, танымдық, практикалық және өзіндік міндеттердің жүзеге асырылуына негіз болады. В.С. Библер рәміздердің рационалды, эмоционалды және психикалық қозғаушы құрамдас бөліктері болатындығын айтады. Әрбір мәдениетте рәміздер жүйесі мен тілдің өзара қатынасының орны бар дей келе, «мәдениет ұрпақтың тарихи байланысын қамтамасыз ете отырып, ұлттық мәдениеттің жалғауының кепілі болады. Мәдениет – бір уақыт өлшеміндегі болмыстың формасы мен сан алуан уақыттың өткен, бүгінгі және болашақ мәдениеттегі адамдардың қарым-қатынасы» – деп жазады [7].

Мәдениеттің даму үрдісінде рәміздер өнер

шығармашылығының орнын басып, таңбалық-рәміздік жүйе болып қалыптасады. Рәміздер әрбір мәдениет дәстүрімен тығыз байланысты, өйткені, әрбір мәдениет өзіндік рәміздер жүйесінен тұрады. Рәміз мәдениеттің өзекті қозғаушы бастамасы, қоғамның мақсат-мұраты мен болашағының әлеуметтік қажетті үлгісі. Адамзаттың мәңгілік сауалдары, рухани құндылықтары мен қазіргі әлеуметтік болмыстың маңызды аспектілері өзінің күрделі қарама-қайшылығымен рәмізде мұрат ұғымымен түсіндіріледі. Соның нәтижесінде рәміз барлық «жалқылық пен жалпылықтың» түйіні, әлеуметтік-рухани талдаудың негізі болып, шексіз мағыналық мүмкіндіктер ретінде жүзеге асады. Рәміздерден бас тарту не болмаса оларды жоққа шығару мәдениетті, әлеумет пен болмысты жоққа шығарумен тең. Ойымызды жинақтай келе, рәміз адам санасының қоршаған ортаны, заттарды қабылдау барысында рәміздік формаларға көшірілген рәміздік әлемін, яғни идеалды және заттық әлемін, ұғым мен сезімді, мүмкіндік пен шындықты жанамалап бейнелейді деп тұжырымдаймыз.

1. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972. – 363 с.

2. Лотман Ю.М. К проблеме типологии культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту: Тартуский университет, 1978. – 166 с.

3. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 297 с.

4. Кассирер Э. Символикалық формалардың философиясы (Аударған Самат Ибраим) // Әлемдік философиялық мұра: 20 т. – Алматы: Жазушы, 2008. – Т. 17: XX ғасырдың мәдениет философиясы. – 305-342 бб.

5. Қондыбай С. Арғызақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – Бірінші кітап. – 512 б.

6. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.

7. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры. – М.: 1998. – 288 с.

В статье рассматривается значение и роль символа как культурного феномена, а также раскрываются его познавательные и созидательные возможности в формировании культурного пространства этноса.

The symbol and the function of the meaning of culture and its place, mutual relations and their specialities will be defined in this statement. Also the cultural phenomenon of social symbol will be defined.

А.В. Веревкин, Т.Ю. Лифанова

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ СМИ: КОНСЕНСУС ПРЕССЫ, ВЛАСТИ И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Необходимость развития гражданского общества в последнее время стала очевидной аксиоматикой современной социально-политической теории, определяемой, наряду с рыночной экономикой и правовым государством, как неустранимое условие продвижения к открытому и свободному обществу. Вместе с тем, институты гражданского общества представляются гуманитарно-политическим противосилом системно-технократическим практикам современности, подавляющим человеческое измерение социального миропорядка.

В современном обществе характер и степень влияния информационно-коммуникационных технологий на социальные процессы приобретает глобальные масштабы. Средства массовой информации – как часть информационного пространства также претерпевают изменения, касающиеся как внутренней имманентной специфики, так общих институциональных характеристик, роли в системе социальных отношений и элементов формирующегося гражданского общества. Формируется единая интегрированная информационная система на основе технологической конвергенции (слияния телекоммуникационной, компьютерно-электронной, аудиовизуальной техники). Миллионы персональных компьютеров, печатные и электронные СМИ, виртуальная экономика, виртуальная финансовая структура и многое другое в совокупности складывается в единые национальные информационные системы, существующие и активно разрабатываемые в разных странах мира.

Расхожее определение СМИ как «четвертой власти» приобретает новый смысл в изменившемся пространстве современной культуры. Именно роль СМИ в формировании идентичностей постиндустриального мира, делает вопрос о социальной ответственности СМИ не академической проблемой, а насущной практической необходимостью, требующей целенаправленного воздействия.

В данном контексте определенное значение приобретает рассмотрение понятия «аудитория» не только как экономической категории, понимаемой как рынок для продуктов СМИ. Концепция аудитории переплетена с измерениями социальной и культурной идентичностей. В самом понятии аудитории имплицитна потребность непрерывно заставлять людей думать о себе как о потребителях. Многие исследователи СМИ отмечают, что это один из важнейших эффектов средств информации:

помогать строить потребительское общество, поощряя людей находить (или позиционировать) свою идентичность в досуге, вкусах и предпочтениях развлечений и стилях потребления скорее, чем в рамках других социальных ролей, таких, например, как работа или церковь. Средства массовой информации являются и частью любого образа жизни, и одним из способов, с помощью которого такие образы жизни производятся (конструируются) и продвигаются. СМИ усиливают власть рынка над идентичностью, даже только потому, что они сами производят идентичности, которые «располагают» людей на рынке как потребителей. В данном контексте становится очевидной эффективность методологического подхода, определенного в работах М. Кастельса и в сформированной им концепте – «власти идентичности».

Одной из важнейших в современных социально-политических теориях является концепция власти и властных отношений сформированная французским ученым М. Фуко. Власть Фуко понимает не как «совокупность институтов и аппаратов», а прежде всего как множественность отношений силы, имманентных области, где они осуществляются. Т. е. она не отделима от дискурса, в рамках которого функционирует и одновременно конституирует его организацию. При этом, отношения власти не находятся во внешнем положении к другим типам отношений, они сами результат генеральной силовой линии, берущей свое начало в глубинах социального тела. Власть, отмечает французский философ, повсюду; не потому, что она все охватывает, но потому, что она отовсюду исходит. Для подтверждения тезиса о слиянии информационных и властных технологий особенно важно разработанное Фуко понимание неразрывности власти от способов, которыми она осуществляет свои стратегии. «Между техниками знания и стратегиями власти нет никакого промежутка» – утверждает Фуко. Исходя из этой позиции, при рассмотрении «виртуального образа» политического пространства постмодерного общества, следует избегать расхожих высказываний, будто власть детерминирует деятельность СМИ, заставляя выполнять свои заказы; или же, наоборот, сами СМИ подменяют властные функции, вынуждая политиков подстраиваться в заданные ими рамки. Подобный подход был бы нерелевантным в мире, где власть, знание,